

Portilla, Jorge

*Fenomenología del relajo y otros ensayos**

ROY GIGENGACK

Jorge Portilla (1919-1963) was de vertegenwoordiger van Hiperión, een groep Mexicaanse intellectuelen die vanaf het eind van de jaren veertig van zich deed spreken in hun overtuiging dat ‘de filosofie behoort te ontspringen uit de geleefde ervaring.’** Portilla zelf schreef in niet mis te verstane bewoordingen dat hij ‘de filosofie op straat wilde zetten’ om haar zodoende te ontdoen van de technische schil die haar soms ontsierde.

Het titelstuk van het boek, origineel gepubliceerd in 1956 in *Revista Mexicana de Literatura*, is een briljant essay over wat in de Mexicaanse volksspraak *relajo*, letterlijk ‘ontspanning’, wordt genoemd: collectief gekscherend gedrag dat in potentie zelfdestructief is, zoals overmatig drinken en rondhangen op straathoeken. Portilla’s centrale gedachte is dat de zin van de *relajo* het opschorten van de ernst is – en daarmee is het de verdienste van deze filosoof geweest dat hij onserieus gedrag serieus nam zonder er serieuze pretenties op te projecteren. Behalve over *relajo* gaat het essay tevens over humor, ironie en andere verwante gedragingen. Ook gaat het over waarde, vrijheid, ernst, en de geest van de serieuzeheid. Sociale wetenschappers kunnen van dit onbekende meesterwerk heel wat leren, niet in de laatste plaats over zichzelf.

Het denken van Portilla past in de Mexicanistische traditie van onder andere Samuel Ramos (1934), Octavio Paz (1950), Oscar Lewis (1959, 1963), Roger Bartra (1987) en Miguel Díaz Barriga (1994). Zij hebben zich allen beziggehouden met *el ser del mexicano*, ‘het wezen van de Mexicaan’, en ze hebben zich daarbij vooral geconcentreerd op het gedrag en de cultuur van de stedelijke armen. Maar waar Ramos en Paz een zekere denigrerende houding aannemen jegens het volkse, draagt Portilla betrokkenheid en sympathie uit. In tegenstel-

* (Fenomenologie van *relajo* en andere essays). México: Fondo de Cultura Económica. (Eerste ed. 1966), 1992

** Alle vertalingen in de tekst zijn van mij.

ling tot Lewis, onderstreept Portilla het actief en zinvol handelen. En door de mogelijkheid van zelfvernietiging nadrukkelijk open te laten, valt hij evenmin in de valkuil van de romantiek zoals Bartra en Díaz Barriga dat hier en daar doen.

Hoewel het doorspekt is met verwijzingen naar filosofen als Kierkegaard, Sartre, Husserl en Kant, vermijdt *Fenomenologie van relajo* ondanks de titel intellectueel jargon. Op soms weergaloze wijze combineert Portilla een erudiet taalgebruik met volkse en soms ook platte woorden. Zodoende laat de auteur zien dat hij niet van de straat is, maar tegelijkertijd onderscheidt hij zich van de filosofen die niet de straat opgaan. Wat het essay verder zo mooi maakt is dat de stijl geheel overeenkomstig is met het onderwerp van de studie; in meerdere opzichten illustreert het stuk zichzelf. Portilla is ironisch wanneer hij over ironie schrijft, en humoristisch wanneer hij het heeft over humor. Tenslotte weerspiegelt de tragiek van de *relajo* zich in de figuur van Portilla zelf, die te jong stierf om nog meer schitterende essays te kunnen schrijven.

De achtergrond van Portilla is belangrijk om zijn denken over *relajo* te bevatten. Hij behoorde tot een Nietzscheaanse generatie *avant la lettre*, die temidden van onophoudelijk gelach gevaarlijk leefde. De filosoof en de zijnen waren overgegeven aan een langzame zelfvernietiging:

Ik behoor tot een generatie waarvan de besten gedurende vele jaren leefden in een omgeving van de ondraaglijkste en luidruchtigste onverantwoordelijkheid die men zich kan voorstellen... Sommigen waren mannen van talent, anderen nobel en grootmoedig, allen leken absoluut niet in staat de kleinste aanleiding te weerstaan om een stroom van grollen te initiëren, die eenmaal in gang gezet oncontroleerbaar bleek en continue het verschijnen van hun beste kwaliteiten frustrerde... Haast nooit was ik er getuige van dat zij echt iets serieus namen en nog minder hun eigen capaciteiten en hun eigen lot (Portilla 1992: 15).

Met enig ongemak voegt de auteur er aan toe dat veel van zijn vrienden op een tragische manier zijn omgekomen of anderzijds verdwenen zijn, 'opgeslokt door de zonderlingste varianten van de ondeugd'.

Portilla's fenomenologie van de wanorde is mede zo interessant omdat het de *relajo* weergeeft vanuit de logica van de makers ervan. Zo wijst hij bijvoorbeeld op het belang van de groep, de sociale ruimte van de *relajientos*, de mensen die binnen de wanorde die zij maken elkaar keer op keer uitnodigen er in te participeren. Daarin verschilt de *relajo* van de grap, het sarcasme en de plagerij.

De letterlijke betekenis van *relajo*, ontspanning, dient als inspiratiebron om de collectieve suspensie van de ernst te begrijpen als een ontkenning van waar-

de. Portilla ziet de dagelijkse beslommingen vervuld van waarde die mensen zichzelf en elkaar voorhouden om actie te ondernemen. Waarde is de conditie voor creatie, maar waarde is ook creatie: mensen moeten steeds opnieuw voor haar kiezen omdat de waarde per definitie onbereikbaar is. Waarde is dus het resultaat van vrijheid (of in hedendaags taalgebruik: *agency*). Ernst is in deze optiek niets minder dan het antwoord van de vrijheid op het oproepen van de waarde. De paradox van *relajo* is dat de vrijheid wordt gebruikt om de waarde te ontkennen. Deze negatieve vrijheid is geen beweging meer naar waarde, maar wordt een wil tot zelfvernietiging.

Volgens eenzelfde redenering, waarbij Portilla steunt op inzichten van Stern en Kierkegaard, drukt het gelach waarmee *relajo* gepaard gaat het bewustzijn uit van de degradatie van de waarde. De plechtige ambtenaar wordt bijvoorbeeld gereduceerd tot een onmachtig mannetje en dat is lachwekkend in de ogen van de *relajientos*. Nu is de degradatie van waarde in de regel denkbeeldig, want de waarde blijft bestaan. Maar het verlies van waarde is niet komisch meer en kan uitmonden in een tragedie waardoor het huilen nader komt dan het lachen.

Uitvoerig staat Portilla stil bij de moraal van *relajo*. Hier is bevrijding het sleutelbegrip, het gevoel dat mensen kunnen ervaren wanneer zij door ironie of humor de wereld opeens anders gaan zien: de ironie ontmaskert de pretentie en de humor reduceert het leed. Daartegenover is *relajo* een illusoire bevrijding, die rebellie verwacht met een vrijheid waar het niets mee te maken heeft. *Relajo* kan een vrijheid 'van' zijn, maar niet een vrijheid 'voor'. De vrijheid van de ontkenning verhindert immers zinvolle actie:

Ironie wil waarheid, humor wil vrijheid, *relajo* wil onverantwoordelijkheid. Het *nee* dat de *relajo* zet tegenover de verwerkelijking van de waarde mondt uit in zichzelf. *Relajo* wil, letterlijk, een vrijheid voor niets. Vrijheid om niets te kiezen. Om niets te hoeven doen bevordert [*relajo*] in een langdurige en zinvolle actie de wanorde, het heeft als doel de onverantwoordelijkheid (*ibid.*: 84).

'Orde' impliceert in Portilla's denken finaliteit, een situatie waarin de relaties tussen acties en doelen duidelijk zijn. Het bevorderen van de wanorde daarentegen staat gelijk aan 'een verstopping van de kanalen van het handelen', en dat is het resultaat van de *relajo*. Het herhaaldelijk opschorten van de ernst krijgt daardoor serieuze gevolgen. Ontkenning van waarde doet niet alleen de relatie tussen handelen en doel vervagen; uiteindelijk wist zij ook de waarde uit, het motief van de *relajo*. Op den duur wordt *relajo* daarom een inerte actie, een stiel handelen. Na de *relajo* is alles precies hetzelfde en daarom is de *relajiento* geen revolutionair. Zijn efficiëntie bestaat enkel uit het inefficiënt maken van eigen en andermans handelen.

Zo komt Portilla, in een magistraal slot waar de aap uit de mouw komt, op de dialectiek tussen *relajo* en 'de geest van de serieusheid'. Anders dan bij ironie en humor ligt de tegenpool van *relajo* buiten zichzelf. De ironist en de humorist zijn serieuze mensen die de dingen niet serieus nemen als ze dat wel lijken maar niet zijn. De *relajiento* daarentegen neemt helemaal niets serieus. De ernst die hij mist is gecondenseerd in een ander stereotype uit de Mexicaanse volksspraak, de *apretado* of de 'toegeknepene'. De *apretado* is de man die zichzelf voor waardig houdt. Hij heeft geen waarde meer na te streven, want hij is de waarde zelf. Intelligent, elegant en van goede smaak is de toegeknepene een compacte massa van waardigheid. Zijn waarde is zijn bezit geworden, en zijn bezit zijn waarde. Maar hij heeft de anderen nodig om zichzelf onderscheiden te weten. Zonder waardelozen geniet de waardige immers geen waardig voorkomen. Tegelijkertijd sluit de *apretado* 'het volk' uit, want hij verkeert gaarne in 'exclusieve' kringen.

In de dialectiek tussen *apretado* en *relajiento*, de toegeknepenen en de ontspannenden, komen Mexico's scheve bezitsverhoudingen tot expressie. Beide stereotypen ontkennen waarde: de een door toe-eigening, de ander door weigering. Beiden ook viëren een negatieve vrijheid. Terwijl voor de *relajiento* vrijheid de keus voor onverantwoordelijkheid is, is vrijheid voor de *apretado* slechts een garantie voor zijn bezit. Voor de laatste betekent vrijheid in de mond van het volk een 'opstand', en om die te bezweren zwaait de *apretado* al gauw met dat andere magische woord, 'orde'. En dat is nu net wat de maker van de wanorde verafschuwt. '*Relajientos en apretados*', zo besluit Portilla (*ibid*: 95), 'vormen twee polen die de moeilijke taak ontbinden waarin wij allen betrokken zijn: de vorming van een Mexicaanse gemeenschap, een echte gemeenschap en geen samenleving die gespleten is in bezitters en bezitlozen.'

Díaz Barriga (1994) heeft de ideeën van Portilla gebruikt om het werk van Oscar Lewis te herinterpreteren. Hij heeft de zogeheten 'cultuur van de armoede' opgevat als een *relajo*, en Lewis' informanten als *relajientos* die hun etnograaf mooie verhalen, onmogelijke grappen en andere onzin op de mouw spelden. Als de ernstige academicus die hij was heeft Lewis hun relaas niet alleen opgetekend maar ook serieus genomen. De beroemde antropoloog was daartoe in staat omdat hij een *apretado* bij uitstek was. Lewis die dacht dat hij 'a "superior" country' vertegenwoordigde, en die geloofde dat zijn informanten hem zagen als 'a benevolent authority figure' (1963: xxi), stelde zichzelf immers voor als de personificatie van de waarde van modernisering.

Het zou buitengewoon interessant zijn om deze losse ideeën eens toe te passen op het werk van andere invloedrijke auteurs. Wat te denken bijvoorbeeld van de theorie van Norbert Elias dat mensen in Westerse samenlevingen gaan-

deweg de burgerlijke waarden en normen zijn gaan internaliseren door een voortgaande centralisering van de staatsmacht? Westerse mensen zouden dus steeds meer een toegeknepen, compacte massa van waarde geworden zijn. Zulk een theorie is alleen denkbaar door geen acht te slaan op diegenen die de waarde ontkennen en tenslotte verliezen...

Literatuur

- Bartra, Roger (1996) *La jaula de la melancolía. Identidad y metamorfosis del mexicano*. México: Grijalbo. ('De kooi van melancholie. Identiteit en metamorfose van de Mexicaan.' Eerste ed. 1987)
- Díaz Barriga, Miguel (1994) El relajo de la cultura de la pobreza. *Alteridades*, año 4, núm. 7, pp. 21-26. ('De relajo van de cultuur van de armoede')
- Elias, Norbert (1987) *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*. Utrecht: Het Spectrum B.V.
- Lewis, Oscar (1975) *Five Families. Mexican Case Studies in the Culture of Poverty*. London: Souvenir Press. (Eerste ed. 1959)
- (1963) *The Children of Sanchez*. New York: Vintage Books. (Eerste ed. 1961)
- Paz, Octavio (1995) *El laberinto de la soledad*. México: Fondo de Cultura Económica. ('Het labyrint der eenzaamheid'. Eerste ed. 1950)
- Ramos, Samuel (1962) *Profile of Man and Culture in Mexico*. New York: University of Texas Press. (Vertaling van *El perfil del hombre y la cultura en México*, 1934.)